

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ ТА РАТИФІКАЦІЯ МААСТРИХТСЬКОГО ДОГОВОРУ

12 держав-членів Європейського Співтовариства в лютому 1992 року підписали Договір, котрий отримав свою назву від місця підписання – нідерландського міста Маастрихт. Він передбачав подальшу економічну, валютну та політичну інтеграцію.

Маастрихтський договір¹ складався з об'єднаних положень, що представляли саму формацію “Європейський Союз” та цілого комплексу поправок до існуючих договорів (Римського, Вугілля та Сталі, Євроатом, як того вимагав Єдиний Європейський Акт 1986 року), плюс 16 цілком нових статей (J-S), 33 декларації та 17 протоколів. Весь масив договору складав 306 сторінок.

Після підписання Договору належало пройти ще довгий, і подекуди, важкий шлях його ратифікації національними парламентами, щоб він набув чинності. Процес ратифікації затягнувся у порівнянні з очікуваними термінами, а подекуди ставив під загрозу взагалі існування Європейського Союзу як групи 12 (на той час) країн Західної Європи, що йшли шляхом економічної та політичної інтеграції.

У Великобританії ратифікація договору наштовхнулася на значні труднощі й неприйняття як багатьма членами парламенту, так і значною частиною населення Великобританії. Особливо загострювались протиріччя на таких позиціях Маастрихтських угод як:

- питання європейського та національного громадянства;
- Економічний та Валютний Союз;
- прикордонний контроль та контроль над еміграцією;
- впровадження спільної зовнішньої політики та політики безпеки;
- збільшення централізації в управлінні ЄС;
- заснування Фонду Економічного та Соціального згуртування;
- спільна сільськогосподарська політика.

Питання ратифікації Маастрихтського договору Великобританією повинно бути розглянуте в наступних трьох площинах. По-перше, це в сфері зовнішньої політики Великобританії і діяльності її уряду на міжнародній арені. По-друге, у зв'язку з внутрішньою політикою Великобританії, діяльності політичних партій та виборчих процесів. І нарешті, з позиції бізнесу та споживачів, їх економічних успіхів та проблем і рівня добробуту рядових громадян.

Той факт, що товарам, людям, послугам та капіталам надалася можливість циркулювати по всій території географічного району, на долю котрого припадає близько четвертини продукції світової економіки, означає для ЄС гігантський крок вперед. З ломкою європейських бар'єрів стала реальнішою ідея створення єдиного ринку, що містилась в Римському договорі 1957 року.

Загалом ця програма пропагувалась як рецепт економічного росту. Європейська промисловість в цілому стояла перед серйозною проблемою падіння своєї конкурентоспроможності на міжнародних ринках, що особливо помітно в порівнянні з новими країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону, що встали на шлях індустріалізації, котрі все активніше проникають на ринок ЄС. Цей факт був одним із тих, що згуртував всі європейські країни, оскільки їм потрібно було разом протистояти зовнішній загрози.

Побудова єдиного ринку розглядалась як панацея від відставання. Навіть Великобританія, займаючи обережну позицію стосовно європейського будівництва, визнавала цей незаперечний факт. І Джон Мейджор оголосив створення єдиного ринку головним пріоритетом Великобританії в ході президентства в ЄС (1992 рік).

В рамках стратегії, націленої на просування шляхом все глибшої інтеграції, уряди та законодавчі органи європейських країн, підписанням Маастрихтського договору, отримали перемогу, поставивши інтереси всього Співтовариства вище національних

інтересів, і створили потужний трамплін, що був покликаний допомогти ЄС подолати економічні та політичні виклики 90-х рр.

Проте, завдячуючи вписаному в рамки створення єдиного ринку процесу гармонізації правил та законів, що торкаються товарів, торгівлі, переміщення людей, ЄС твердо встав на шлях наднаціональності. Ні Єдиний Європейський Акт, ні Маастрихт не є планом створення федеральної європейської держави. Однак, країни-члени змушені були визнати, що відмова від суверенітету у важливих областях, котрі колись вважались прерогативою окремих держав, а також об'єднання ресурсів та повноважень є неминучими для всіх учасників союзу.

Це було, у принципі, зрозуміло ще на стадії підготовки Маастрихтського договору. Варто лише було звернути увагу на Єдиний Європейський Акт. Маастрихтський договір, так само, як і Єдиний Європейський Акт, підписаний свого часу Маргарет Тетчер, є важливим кроком на шляху подальшого поглиблення європейської інтеграції. і неминуче пов'язаний з обмеженням британського суверенітету. Тож годі було й сподіватись на швидке прийняття Маастрихтських угод такою країною як Великобританія.

Шок від політики Тетчер все ще віддавався по всій Британії. Тетчеризм вимивав з системи європейську соціальну згоду, поступово американізуючи економіку. Посилював напруженість в сфері участі Великобританії в Європейському Союзі.

Британці, очевидно були роздратовані деякими аспектами членства в ЄС. Деякі скептики висловлювали незадоволення Маастрихтським договором, котрий вони вважали планом створення Сполучених Штатів Європи. Страх перед єдиною валютою посилювався після того, як британський фунт стерлінгів був виключений в 1992 році з європейського механізму обмінних курсів.

Сполучене Королівство важко вписується в Європу. Перша сучасна промислова держава; колишній гордий власник глобальної імперії; нація, мова котрої використовується повсюди у світі, не може так просто увійти в нову пан європейську сутність.

Британія зберігає елементи свого славного минулого. Вона є ядерною державою, членом Ради Безпеки ООН, вона надає свої війська для миротворчих кампаній.

Тому природно, що деякі члени британської еліти розраховували в 21 столітті на глобальне, а не регіональне існування. А оскільки зберігалась імперська мрія, то цілком зрозуміла і схильність до збереження інститутів минулого.

Європейське питання – а точніше, питання ставлення Британії до Європейського Союзу – було і по сьогодні залишається одним з найгостріших у зовнішній політиці Великобританії.

З точки зору Європи членство Британії в ЄС вважається позитивним фактором. Це пов'язано, перш за все, з тим, що Британія служить рівновазі сил всередині ЄС. Верховенство Німеччини внаслідок її економічної сили та 80-мільйонного населення настільки велике, що одна Франція не може служити їй протипологом².

Це дає можливість Великобританії чинити тиск на своїх партнерів по ЄС, і вони змушені на переговорах йти на поступки, даючи можливість Лондону зберігати свій “особливий” статус.

Подолавши тиск Брюсселю та столиць країн-членів ЄС, Великобританія так і не підписала Соціальну главу договору. Прем'єр сам вказував на шкідливість для Великобританії приєднатись до Соціальної хартії ЄС, котра проголошувала єдині норми трудових угод та соціального забезпечення для всіх членів ЄС. Він застерігав, що всі здобутки консервативних урядів можуть бути втрачені, якщо Хартія почне діяти у Великобританії.

“Коли торкаються соціального питання, це звучить благородно! В дійсності потрібно вести мову “про проблему ліквідації робочих місць”. Тоді я не думаю, щоб це поняття викликало б такий же відгук серед суспільної думки європейських країн. Дванадцять країн співдружності складають конкуренцію не лише одна одній. Вся Європа змагається зі Сполученими Штатами та Японією і країнами Тихоокеанського регіону.

Якщо вирішуючи соціальне питання, ми накладемо на підприємства додаткові витрати, то тим самим збільшимо і додаткову вартість їх продукції. В нашому, настільки конкурентноздатному світі, соціальне питання є безпосереднім замахом на конкурентоспроможність Європи. На нашому континенті вже нараховується близько 18 млн. безробітних. Дуже нерозумно погіршувати ситуацію.” (з інтерв’ю Д.Мейджора фр. газеті “Фігаро” 28 травня 1993р.)³

Великобританія завжди була тією державою-членом, котра найбільше противилась скасуванню прикордонного контролю за пересуванням людей. Доводи ж, наведені її урядом, відносно прості.

Єдиний Європейський Акт 1986 року, заявляє він, не накладав на Великобританію обов’язки скасовувати в себе контроль за пересуванням осіб, що не є громадянами ЄС. Відповідно, Великобританія повинна зберігати, принаймні, мінімальний контроль для того, щоб небажані подорожуючі з числа осіб, що не є громадянами країн ЄС, не проминули потайки паспортний контроль ЄС в портах та аеропортах.

Суперечка між Комісією ЄС та британським урядом цілком могла закінчитись в Європейському суді. Передача справи до суду приватною особою – скажімо, яким-небудь депутатом Європейського парламенту, що виступає за будівництво федеральної Європи, чи самим звичайним поборником вільного пересування особистості – була цілком вірогідною. Однак наприкінці 1992 – початку 1993 років виник ряд обставин, завдяки цим питання вивішилось на користь Великобританії.

З часу проведення в Данії та Франції референдумів з питання ратифікації Маастрихтської угоди Брюссель з більшою неохотою став кидати виклик державам-членам з питань, що мали для них принципове значення і тому відстоюваних з неабияким завзяттям. Міністр внутрішніх справ Кеннет Кларк в червні 1992 року попередив своїх колег з країн ЄС, що вчинення на Великобританію тиску з приводу прикордонного контролю може налаштувати британський парламент проти Маастрихтських угод. Аргумент подіяв.⁴

Щоб протистояти концентрації влади та її бюрократизації у Брюсселі Мейджор доклав багато зусиль для закладення принципу “субсидіарності”: розмежування повноважень між нижчими та вищими рівнями влади – від локальних до наднаціональних.

Пішла звичайно на поступки і Великобританія: Створення Валютного Союзу та участь у перших двох його стадіях, проведення спільної зовнішньої політики та політики оборони, зміцнення Європарламенту та розширення повноважень Євросуду, впровадження європейського громадянства та розширення сфери прийняття рішень кваліфікованою більшістю в Раді міністрів.

Щоб Маастрихтський договір вступив у силу, європейським урядам довелось докласти неабияких зусиль у мистецтві порозуміння, узгодження своїх інтересів на міжнародній арені та у внутрішньополітичній діяльності. Процеси ратифікації часто корелювались з подіями в сусідніх державах і не завжди на користь інтеграції. Кабінет Джона Мейджора намагався створити міф про безупинність європейської інтеграції – потягу в котрий Британія повинна вскочити, щоб залишитися у “серці Європи”. Але в даному випадку потрібно було підходити прагматичніше. Міф провалився з французьким референдумом (перемога 51% проти 40%) та виходом Великобританії з механізму обмінних курсів⁵. І Великобританія мала реальний шанс випасти з виру інтеграційних процесів.

Багато французьких та німецьких політиків говорили про “Європу двох швидкостей”: якщо Великобританія чи Данія заблокують Маастрихтський процес, ядро Співтовариства повинно рухатись далі аж до Економічного та Валютного Союзу. Такі заяви були одночасно і щирими і просто тактичними⁶.

Якщо б Великобританія випала з процесу євробудівництва, то решта Європи змушена була б вирішити: або йти далі без Великобританії, або викинути Маастрихтський договір у сміття.⁷

Потрапивши до британського парламенту Маастрихтський договір був 21 травня ухвалений палатою громад: 336 голосів – “за” і 92 – “проти”. Лейбористи утримались від голосування, оскільки було вилучено з основного тексту соціальну главу. І 22 консерваторів та 59 лейбористів голосували проти.

На парламентських виборах у квітні 1992 року всі три політичні партії заявили про свою підтримку договору і намагались не торкатись його обговорення. Політичним партіям потрібно було “тримати обличчя” і виступати перед виборцями єдиною силою, котра має чітку програму і знає як її втілити у життя. Європейської тематики не торкались ні консерватори, ні лейбористи, оскільки обидві партії боялися розколу. Вигідно було піднімати питання Європейського Союзу лише ліберальним демократам, але оскільки їх погляди співпадали з офіційними, на той час, позиціями двох великих партій, то нічого у виборчому процесі істотно змінитися не могло. В результаті – закономірна перемога консерваторів і пост прем’єра залишається за Джоном Мейджором – головним двигуном ратифікації маастрихтських угод.

Серйозні політичні перипетії навколо Маастрихту почалися у Великобританії вже після парламентських виборів. Консервативна партія розкололась на два табори: “євроентузіастів” та “євроскептиків”. Євроентузіастів вів за собою прем’єр, а євроскептиків очолила экс-прем’єр – “залізна леді” Маргарет Тетчер. До речі, перша її реакція на Маастрихт була позитивною. Розкол між нею і Мейджором стався пізніше, й ці особисті стосунки зіграли далеко не останню роль в політиці Великобританії.⁸

Особливо загострилась ситуація в уряді після “чорного понеділка” – 16 вересня 1992 року, коли Великобританія була змушена вийти з Європейського механізму обмінних курсів. Вихід пішов на користь британській економіці. Вона першою у Європі подолала економічний спад початку 90-х, знизилась процентні ставки та інфляція, а темпи економічного росту пішли догори. Всі очікували негайної відставки міністра фінансів Лемонта. Але він був виведений з кабінету аж 27 травня 1993 року під час першої реорганізації уряду.

Нормана Лемонта замінив на його посту Кеннет Кларк, представник лівого крила консервативної партії, переконаний євроентузіаст, що займав протягом року пост міністра внутрішніх справ. Того ж дня чотири інших міністра змінили портфелі.

Найважливіша зміна, що стосувалась міністра фінансів, виглядала більш ніж логічною і давно очікуваною. Лемонт став перешкодою для Джона Мейджора. Всього лише за декілька днів до виходу з механізму обмінних курсів він клявся всіма святими, що ніколи, ніколи в житті англійська валюта не буде виключена з системи фіксованого паритету і що питання про її девальвацію не стояло на порядку денному.⁹

Окрім “чорного понеділка” на користь євроскептиків грали результати березневого референдуму в Данії та незначна (у 2%) перемога прихильників договору у Франції. Проведення референдуму у Великобританії було б значним ризиком: “не можна однозначно бути впевненим в результатах. Навіть, якби більшість вагомих політиків зі всіх партій підтримали “так” на референдумі, то націоналісти все таки мали шанси отримати перемогу”.¹⁰

Мейджор і більшість членів кабінету були впевнені, що майбутнє Великобританії міцно пов’язане з ЄС. Але під час правління Тетчер в консервативній партії виросло нове покоління, котре вважало свою партію природним захисником британських інтересів від втручання бюрократів з Брюсселя. Багато хто з правих відкрито обговорюють питання про вихід Британії з ЄС.

Маргарет Тетчер вела жорстку боротьбу з лідером своєї ж (і до того правлячої) партії. Вона згуртувала всіх противників Мейджора і створила не так багаточисельну, як дієву та заповзяту опозицію Маастрихту. Баронеса Тетчер засідала в палаті лордів, а в палаті общин противники договору сконцентрувались навколо євроскептика У.Кеша.

Єдиний час, коли Маргарет Тетчер підтримувала прем’єра – це були щорічні партійні конференції, на котрих обирався лідер партії на наступний рік, та голосування в парламенті по вотуму довіри уряду. В першому випадку вона бачила небезпеку приходу

до влади в партії повних “єврофанатиків”, а в другому – загрозу втрати партією влади в країні. Саме на цьому Джон Мейджор і виграв поєдинок за Маастрихт.

Багато питань внутріпартійної та виборчої боротьби 90-х років у Великобританії можна зрозуміти лише в контексті європейського питання.¹¹

Прем'єр йшов на все, щоб ратифікувати Маастрихтський договір. Він був готовий до співпраці з лейбористами, ліберальними демократами, ольстерськими юніоністами – єдиною умовою було лише прихильне ставлення до Маастрихту. Восени 1992 року після згаданих подій він міг піти й на ризик дострокових парламентських виборів.

Джон Мейджор в фінальному акті чітко розрахував і передбачив ситуацію: розумно ризикуючи, він пов'язав питання ратифікації з вотумом довіри уряду. Розрахунок був вірним: в ситуації коли після вотуму недовіри до влади могли прийти лейбористи, консерватори-євроскептики висловили вотум довіри прем'єру.

Мейджор переміг, але чи виграв? Ця перемога коштувала для консервативної партії розгромної поразки на виборах 1997 року. З того часу вже партія не змогла навіть демонструвати перед виборцями свою єдність – настільки її розколов Маастрихтський процес. Партія не змогла вступити у передвиборчу кампанію єдиним фронтом, а розколота політична сила ніколи не може бути привабливою для виборця.

Після ратифікації договору керівництво консервативної партії змушене було кинути всі сили на консолідацію партійних лав і згуртування прихильників. Основним завданням делегатів та керівництва торі на 110 щорічній конференції консерваторів в Блекпулі (1993р.) полягала в тому, щоб, відновити внутрішню єдність, надати діяльності партії чіткішої спрямованості після 12 місяців складного політичного періоду.

Не дивлячись на те, що Великобританія ратифікувала Маастрихтський договір про подальшу інтеграцію Європейської співдружності, пов'язані з ним проблеми і надалі знаходять чимало противників в таборі консерваторів. І, хоча уряд вважав, що це питання вже “вчорашній день”, стара гвардія “євроскептиків-торі”, не збираєлася повністю відмовлятися від своїх контраргументів. В більшості з 100 проєктів резолюцій по європейській та зовнішньополітичній тематиці, що поступила на адресу конференції (всього було представлено 1,2 тис варіантів), висловлювалось різко критичне ставлення до Європейського Союзу, а в 7 містився заклик до проведення референдуму з цього питання. Однак в підсумковому проєкті зусиллями штаб-квартири торі слово “Маастрихт” було відсутнім зовсім.¹²

Європейська дискусія на форумі не виявила тих гострих протиріч, що були раніше, і сприяла зміцненню лав консервативної партії, престиж котрої за останній рік на цьому фоні помітно впав. Схваливши діяльність уряду в ході доопрацювання та ратифікації Маастрихтського договору про подальшу інтеграцію Європейського Співтовариства, учасники конференції зійшлися на думці про необхідність протистояти бюрократизації керівних органів Співдружності, введенню єдиної валютної одиниці, спробам перетворення ЄС в “Сполучені Штати Європи”.

Непорозуміння з приводу Маастрихту відбилися розколом не лише на консервативній, але й на лейбористській партії. Ця “європеада” перевернула звичну розстановку сил навколо європейського питання у Великобританії. Консерватори, що вважались європейцями, стали противниками Маастрихту, а лейбористська партія, котра до цього висловлювалась проти інтеграції Великобританії до ЄС, перейшла на бік поглиблення європейської інтеграції. Політика тетчеризму змусила профспілки, а відповідно і лейбористську партію звернути увагу на пропаговані ЄС соціальні норми і зокрема Соціальну хартію, проти котрої виступали консерватори.

Але єдності стосовно глибини інтеграції та тактики поводження з ЄС у лейбористів не було. З одного боку лейбористи-члени Європарламенту активно агітували за ратифікацію Маастрихту, а з іншого сформувався жорсткий табір лейбористів-євроскептиків, очолюваний членом парламенту Б.Гоулдом. Боялись також лейбористи і ставити питання ратифікації на всенародний референдум: не від того, що голосування могло дати небажані результати, а того що у ході агітаційної роботи неминуче став би помітним розкол у партії.

Позиція лейбористів була подвійною і через те, що вони знаходились у опозиції до уряду, а Джон Мейджор намагався провести через парламент Маастрихтський договір. Лейбористи одночасно не могли голосувати проти уряду і за договір. Тому було прийнято рішення утримуватись при голосуванні в другому та третьому читанні.

Лише ліберальні демократи були чітко орієнтовані в питаннях Європейського Союзу. Вони прагнули якомога глибшої інтеграції і створення наднаціональної європейської держави.

Підписання Маастрихтської угоди співпало з найрізкішим економічним спадом в Західній Європі за попереднє десятиліття. Щоб вважати проект успішним, компанії мали продемонструвати отримання максимальної вигоди з можливостей, що надаються єдиним ринком. Умови для цього були вкрай несприятливі.

В Британії різко збільшилась бідність в 1980-х роках, причому посилювалась вона швидше, ніж в других країнах Західної Європи. Якщо в 1979 році лише 9% населення мало дохід в два рази нижче середнього доходу по країні, то в 1993 році до цієї категорії відносилась вже чверть населення.¹³ Вони шукали кого можна звинуватити у всьому цьому, і очевидним цапом спокути є ЄС.

Єдиний ринок відкритий для підприємництва саме в той момент, коли темпи розвитку європейської економіки уповільнюються. Січень 1993 року не лише не надав нового імпульсу розвитку економіки, але й співпав з зростаючим безробіттям, нестабільністю валютних обмінних курсів та незадоволенням в широких верствах населення. Європейське співтовариство переживало не новий спалах довір'я та творчого початку в своїй діяльності, а досить важкий період розвитку.

Економічні показники основних країн Європи показали (дані наведені за "Економічним оглядом" підготовленим Організацією економічної співпраці та розвитку)¹⁴, що гірші всіх вони у Великобританії. Після того, як об'єм ВВП в 1990-1991 роках знизився на 2,2%, а в 1991-1992 роках – на 1%, то навіть прогнозований на 1993-1994 роки приріст ВВП на 2,4% дозволяв цьому показнику вернутись лише до рівня 1990 року.

Внутрішній ринок Великобританії – лише 55 млн. людей, а розміри єдиного ринку, де британським фірмам потрібно було планувати роботу – 340 млн. споживачів. Зворотній бік медалі це, звичайно, той факт, що вони зіткнулися з нашествиям конкуруючих фірм з інших країн ЄС, котрі конкурували з ними на рівних. Перепони в правилах торгівлі їх стримувати вже не могли.

Проведені дослідження показали, що майже 45% всіх британських компаній зі штатом понад 10 працівників здійснили конкретні кроки, готуючись до січневого "старту". Не дивно, що так само вчинила більшість крупних компаній, що мають міжнародний або європейський досвід роботи: приблизно дві третини підприємств зі штатом понад 100 осіб. І лише 10% британських компаній вирішили нічого не здійснювати, оскільки вони ведуть роботу лише на внутрішньому ринку.¹⁵

Для тих, хто вважає, що у Європи повинна бути своя промислова політика, принадність єдиного ринку полягає в тому, що він сам по собі втілює собою таку політику. В об'єднаному ринку, заявляють прихильники цього доводу, компанії вже не зможуть приховувати свою неефективність за національними кордонами. Будучи вимушеними будувати свою діяльність на європейському ринку, в основі котрого лежить дійсна конкуренція, вони таким чином опиняються учасниками дарвінівської боротьби за виживання, в результаті котрої на світ з'являються чемпіони в окремо взятих районах, здатні в свою чергу поборотися за перемогу з "великими світу цього".

Зрозуміло, на цьому шляху не вдасться обійтись без втрат. Однак, переможців повинно бути принаймні стільки ж, скільки і переможених. Скасування торгових бар'єрів саме по собі дає значний стимул для економічного росту, котрий, теоретично, перетворить у благо будь яку шкоду промисловості в цілому, котрим обертається підвищення конкуренції.

Проте, наскільки б переконливим не здавався цей аргумент, в короткотерміновій перспективі проти нього обернулися два серйозних доводи. По-перше, єдиний ринок

почав своє існування на фоні досить різкого економічного спаду. По-друге, ряд базових галузей європейської промисловості наштовхнулися на наслідки ширших структурних змін, що відбулися на сході Європи. Дешеві промислові товари зі сходу хлинули на європейські ринки за демпінговими цінами.

Окрім того, промисловість стала перед обличчям ще жорсткішої конкуренції з боку індустріальних гігантів в особі США та Японії. Така конкуренція робить отримання прибутків ще важчою справою. А звідси впливає скорочення серед обслуговуючого персоналу та керівництва.

Ряд важливих ринків на території Європи виявився не надто зачепленим процесом створення єдиного ринку. Фармацевтична промисловість, як і раніше, повинна була заручитись ухваленням з боку органів охорони здоров'я в кожній з країн ЄС, перед тим, як отримати можливість продавати нові ліки. Авіакомпанії мали обмеження в маршрутах, по котрим їм дозволено літати всередині ЄС. Протекціоністські заходи, вжиті автомобілебудівниками перед Японією, продовжували діяти далі. Сталеливарна індустрія в багатьох країнах ЄС знаходиться під захистом держави та отримувала від неї дотації.

Однак, в кінцевому рахунку, внутрішній ринок для окремих європейських компаній стає все крупнішим. Державні контракти поступово стають доступними компаніям з інших держав-членів ЄС, котрі можуть поборотися за нього на конкурентній основі. Реакція на це з боку європейської промисловості полягає в тому, що вона стає все гнучкішою і крупнішою.

Маастрихт дозволив Великобританії проводити і надалі свою політику, залишаючись одночасно у вирі всіх подій у європейському будівництві, й в той же час, максимально дистанціюючись від центра тяжіння, щоб вчасно можна було прореагувати, коли вимоги європейської інтеграції суперечать національним інтересам Великобританії, як то було зроблено з механізмом обмінних курсів.

Джерела і література

¹ Treaty on European Union. – Brussels-Luxemburg. – 1992.

² Великобритания: трудные попытки вписаться в единую Европу. // Компас. – 1996. - №28. – С.30.

³ Джон Мейджор: «Франция и Великобритания становятся более великими державами, когда они действуют сообща». // Компас. – 1993. - №102. – С.55.

⁴ ЕС и создание единого европейского рынка. // Компас. – 1993. - №37. – С.26.

⁵ Half-Maastricht. // The Economist. – 1992. - September 26th. – P.15.

⁶ The European Community. // The Economist. – 1992. - December 19th. – P.18.

⁷ Vote on Maastricht. // The Economist. – 1992. - October 31st. – P.19.

⁸ Капитонова Н.К. Приоритеты внешней политики Великобритании (1990-1997 гг.) – М., – 1999. – С.63.

⁹ Джон Мейджор: «Франция и Великобритания становятся более великими державами, когда они действуют сообща». // Компас. – 1993. - №102. – С.49.

¹⁰ Vote on Maastricht. // The Economist. – 1992. - October 31st. – P.19.

¹¹ Cowley P., Garry J. The British Conservative Party and Europe: The Choosing of John Major. // British Journal of Political Science. – 1998. – July. - Volume 28. – Part 3. – P.473.

¹² Воронков В. На ежегодной конференции правящей консервативной партии Великобритании. // Компас. - 1993 - №169. – С.3.

¹³ Великобритания: трудные попытки вписаться в единую Европу. // Компас. – 1996. - №28. – С.28.

¹⁴ ЕС и создание единого европейского рынка. // Компас. – 1993. - №37. – С.28.

¹⁵ Джордж Кларк. Европа и возможности. // Англия. - 1992. - №124. – С.6.